

Bifurkáció¹

"Ez a könyv a tudat és az agy viszonyára vonatkozó kortárs analitikus filozófiai nézeteket mutatja be..." olvashatjuk Ambrus Gergely könyvének fülszövegében. Számomra azonban nem az az igazán érdekes, hogy mi szerepel benne, hanem az, hogy mi nem. Legalábbis kritikai szempontból.

Egy könyv kritikája legalább két síkon történhet: először is egy átfogó kritika, amely azt nézi, hogy megfelel-e a céljainak, címének, műfajának, megfelelő-e a stílusa, felosztása, tematikája. A másik megközelítés az a részletek, konkrétumok szintjére megy, és aprólékos. Recenzióban elsősorban az első fajta kritikára lesz lehetőségem, a részletek tekintetében csak pár dolgot említek meg. Kezdjük akkor az általános kérdésekkel!

A könyv címe „A tudat metafizikája”, ami azért érdekes, mert például a logikai pozitivistákról szóló fejezetben arról van szó, hogy ők mint metafizikát próbálták száműzni az agy-tudat kérdését, és Ambrus végül arra a konklúzióra jut, hogy nem metafizikai kérdés. A könyv címe ezután még védhető lenne azzal, hogy a szerző nem fogadja el a pozitivisták értelmezését, és más értelemben használja a „metafizika” szót. De egyszerűbb megoldás lenne, hogy ha mondjuk „elmefilozófia” lenne a könyv címe.

A tartalomjegyzék azt a benyomást kelti - első ránézésre-, hogy egy összefoglaló kézikönyvről van szó. Azt nem mondhatnánk, hogy e célját egyáltalán nem sikerült teljesítenie, de mint látni fogjuk, az áttekintés mégsem teljes. Meg kell jegyezni, hogy nem helyes, amikor egy műkritika pusztán arról szól, miről lehetett volna még írni. Egy könyvben nem lehet mindenről írni, és így mindig lehet valamilyen lazán kapcsolódó vagy apró témát találni, ami kimaradt belőle. Kötözködni könnyű, de itt ennél többről lesz szó.

A mű a manapság olyan divatos kognitív tudományok filozófiai háttéréről szól, illetve az utóbbi körülbelül száz év fontosabb analitikus elméleteiről egészen Dennettig, és sajnos nem bezárólag. És e ponton máris egy hiányosságba botlunk. A szerző Dennettre ugyan sok helyen hivatkozik, de nem szán neki külön fejezet, holott manapság nem kerülhető meg e kérdésben. Ezt illusztrálja mindjárt az is, hogy Ambrus egy tőle származó idézettel kezdi a bevezetőjét: „Az emberi tudat az utolsó nagy rejtély...”. Szerintem nem véletlenül, mert Dennett igazán aktuális a témában. És mégis, hiányzik a róla szóló fejezet. Vajon miért?

Ha azonban valaki nem Dennettre kíváncsi - és meg kell említeni, végül is nem nehéz pótolni más forrásból - akkor könnyen meglehet, hogy megtalálja a könyvben a számára érdekes részt, hiszen az rendszerezve, illusztrálva és diszktálva kísérel meg összefoglalni tárgyának egy (jelentős) részét (azért lesznek még hiányosságok).

A tudat filozófiájának legnagyobb tétje végül is a materializmus-dualizmus kérdése, hiszen szinte mindegyik problémánál az a kérdés, hogy megmagyarázható-e materialista ontológiában. Azonban a könyvben nincs egyensúly a kétféle nézet között: a materializmus (21.-56.) és az ún. terápiás nézetek (113.-148.) túlsúlyban vannak a dualista nézetekkel (85.-96.) szemben. Közben az 57.-84. oldalon van egy vegyes rész, amely sok pro és kontra nézetet tartalmaz, egy kis dualista túlsúllyal, viszont figyelembe kell még venni a 97.-113. oldalon a strukturális realizmust, amely inkább a materializmus kategóriába sorolható. Összességében az analitikus filozófiában, úgy tűnik, hogy a materializmus „alakíthat többségi kormányt”, a strukturális realizmussal egy „közös listát indítva”, és esetleg a terápiás nézetekkel „koalíciót alkotva”, ha szükséges. Ez egyébként megfelel annak, hogy az analitikus filozófusok aránya e kérdésben ténylegesen így oszlik meg. Persze az igazság a filozófiában nem csupán többség kérdése. De - a tartalomjegyzék után - a szöveg olvastával is megerősödik az a benyomásunk, hogy nem a dualista nézetek kapják az igazán nagy hangsúlyt.

Ugyanakkor az már furcsa jelenség, hogy az ellenérvek sincsenek kiegyenlítve. Ám meglepetésre éppen ellenkező módon. A könyv elég nagy része foglalkozik a materializmus elleni érvekkel, míg a dualizmus kritikája inkább csak annyiban merül ki, hogy a dualizmusnak a materializmus elleni kritikája ellen felhozható másodszintű érvek kerülnek terítékre. Ilyen például a zombik elgondolhatatlanságának érve, vagy a színfelcserélés-érv elleni materialista érv. A dualizmust egyenes módon támadó argumentumok, amelyek a dualizmus „eredendő” problémájáról szólnak - például a mentális okozás - nem kerül elemzésre. Ezt a kérdést Ambrus az első fejezetben nagyon gyorsan elintézi: "A mentális okság [avagy mentális okozás,

1 Ambrus Gergely: A tudat metafizikája, Gondolat Kiadó, Budapest 2007.

B.M.] problémáját a materialisták általában nem tartják perdöntőnek." (13.) Pedig ez nem igaz²:

„Azt állítjuk: e probléma vagy inkább kérdés a kortárs analitikus filozófia egyik, és talán legtöbbet tárgyalt problémája. Pontosabban: a kortárs analitikus filozófia egyik legfontosabb problémája az, hogy lehetséges-e, és ha igen, miképp lehetséges (a) a tudatosságot (vagyis az elme ama tulajdonságát, hogy van olyan valami, mint abban az állapotban lenni), (b) az intencionalitást (vagyis az elme ama tulajdonságát, hogy az valamire irányul) és (c) a mentális okozást naturalisztikusan, természeti jelenséggéként értelmezni.”³

A naturalizmus az analitikus filozófiában a materializmus finomabb neve, és jelenthet módszertani elkötelezettséget, de sokszor nem csak episztemológiai hanem ontológia materializmust is jelent. Úgy tűnik, hogy Ambrus Gergelynek és Tözsér Jánosnak nem sok beszélőnivalója volna egymással (vagy talán éppen meglepően sok), ha találkoznának, holott mintha mind a ketten naturalista állásponton lennének a kérdésben.

Ugyanígy nem tárgyalja Ambrus azt, hogy a kognitív tudományokban fellelhetőek bizonyítékok az agyfunkciók részbeni lokalitására, illetve, hogy a neurális korrelátumok milyen erős érvek a materializmus mellett⁴, és, hogy mit tud ezzel a dualizmus kezdeni. Pedig a könyvben sokszor szereplő Chalmers is hangsúlyt helyez a neurobiológiára⁵. Érdekes módon a dualizmus-fejezet végéről a konklúzió is hiányzik. Tulajdonképpen jogosan: a dualizmus közel sincs azzal „letárgyalva”, ami a könyvben benne foglaltatik.

Mindezen jelenségek magyarázata véleményem szerint az, hogy Ambrusnak van egy másik programja a könyvvel, ez pedig az első fejezetben derül ki. A cél a naturalizmus szempontjából végigelemezni az álláspontokat és problémákat. "A fenti szerzők szerint tehát az elme naturalista értelmezhetősége szempontjából a tudat jelenti a legnagyobb akadályt,..." (11.) Ez a könyv fókusza, emiatt nem tárgyalja a dualizmus elleni közvetlen érveket, és emiatt tárgyalja a problémás, materializmus elleni érveket olyan extenzíven.

Talán nem túlzó spekuláció ha a könyv születésének történetét úgy rekonstruálom, hogy egy korábbi cikkből nőtte ki magát⁶, amely Chalmers-szel, és a zombik elgondolhatóságával foglalkozott. Pont e cikk kérdésfeltevései azok, amelyek analízise a leghangsúlyosabb a könyvben: a magyarázati szakadék, a qualia-kérdés (kvália, kválé), az ezzel kapcsolatos "zombik elképzelhetősége" kérdés, a színfelcserélés problémája. Ez végighúzódik azon a vegyes fejezeten az írás közepén, amelyet már említettem, és amely hosszabb polemizálásával ki is lóg a kézikönyv jellegű többi fejezet közül. Mintha ez lett volna a könyv magja, amely köré a többi rész csak körítés, hogy kézikönyvvé váljon a mű. A központi fejezetet azonban végül nem sikerült teljesen beledolgozni az írásba, elűt a többi résztől.

Nézzük csak meg közelebbről ezt a fejezetet! A korábbi fejezetekben Smart, Armstrong, Feyerabend és Rorty elmélete van kifejtve, ahogy az egy kézikönyvhöz illik. A VI. fejezet Chalmersről és Kripkéről szól, de már nem az elméletük szerint tagolva, hanem az érvek és válasz-érvek mentén. Ez egy polemizáló, és nem egy kézikönyv-fejezet. Chalmers dualista elmélete, amelyet híres, „Szemközt a tudat problémájával” című cikkében kifejt⁷, nincs bemutatva. Illett volna tárgyalni ez alapján a kemény és puha problémák kérdését, és

2 Eszes B., Tözsér J. (2005): „Mi az analitikus filozófia?”, Kellék, 27-28. szám. <http://kellek.adatbank.transindex.ro/pdf/27-28/018eszes.pdf>

3 Tözsér J. (2001): „Miért olyan népszerűtlen a kései Wittgenstein manapság az analitikus filozófusok körében?”, Magyar Filozófiai Szemle, 2001. 3, 302-320. Link: <http://www.epa.hu/00100/00186/00009/27tozser.html>

4 Egy erről szóló valóban kis kézikönyv: Blackmore, S. (2005): „Consciousness : A Very Short Introduction” Oxford University Press, Oxford.

5 Chalmers, D.J. (2000): "What is a Neural Correlate of Consciousness?", Neural Correlates of Consciousness: Empirical and Conceptual Questions (T. Metzinger, ed), MIT Press in 2000.

6 Ambrus G. (2001): „A tudatosság egy anti-materialista értelmezése: az elgondolhatósági érv”, Magyar Filozófia Szemle, 2001, 1-2. Link: <http://epa.oszk.hu/00100/00186/00008/8ambrus.html>

7 Chalmers, D. J. (2004): „Szemközt a tudat problémájával”, Vulgo, 2004/2, 14–35.

kritikáját. Éppenséggel akár Dennett közvetlenül Chalmersra reagáló cikkét is felhasználva⁸. Magam egyébként szívesen látnék ezen túl még egy olyan kritikát is, amely magát azt a kérdést feszegeti, hogy Chalmers dualizmusa mennyiben is konzisztens és mennyiben dualista, mert véleményem szerint az említett cikke - a zombi-hipotézisen, a színfelcserélés-gondolatkísérleten, és a kemény és puha problémák distinkcióján túl - súlyosan önellentmondásos önmagában is. De Ambrust valószínűleg Chalmers nem érdekli, hanem csak egy-két érve.

Azt mondhatnánk tehát, hogy Ambrus Gergely e művében régebbi cikkét gondolta tovább és bővítette ki egy általános könyvvé, ám a számára érdekes szempontoknál maradt. Ugyanakkor időközben egy általános kézikönyv terve merülhetett fel. Itt visszautalnék az ajánlásra, amelyben a kortárs analitikus filozófia bemutatása a kitűzött cél. Igaz, hogy a "kortárs" nagyvonalúan az egész 20. század lett. Ezért került a könyvbe Wittgenstein, Russell és Carnap, akik eredetileg bizonyára nem érdekelték annyira a szerzőt. És ha a megfogalmazás nem „kortárs”, hanem hangsúlyosan csak a 20. századi analitikus nézetek bemutatása lett volna, akkor jobban nézne ki a dolog. De éppen a tényleges kortárs, Dennett és Chalmers megfelelő tárgyalása hiányzik. Pedig Chalmers betehető a dualista részbe, Dennett pedig jól végigtárgyalható metaforikus elméletei mentén, amelyek szépen mutatnának egy kézikönyvben. Meg kell jegyezni, hogy ráadásul Dennetről van két cikke a szerzőnek⁹. Talán Ambrusnak nem meggyőző Dennett filozófiája, és ezért maradt ki. Igen ám, de ha már kézikönyvről van szó...

Direktebb módon visszatérve az elkötelezettség kérdésére: Ambrus abban nem tűnik nagyon elfoglultnak, amikor a fejezetek végén konklúziókat von le, és ez nagy értéke a könyvnek. Ennyiben sikerült a kézikönyv tervét megtartania. Tehát nem arról van szó, hogy a szerző a naturalizmus védelmére futtatta ki az írását. Ugyanakkor a fő motiváció mindenképpen a naturalizmus szempontjából munkál a szerzőben.

Összefoglalva: a könyv végül is két célkitűzés - egy tudatos, és egy kevésbé tudatos - „dualizmusa” között inog. Az egyik cél egy átfogó kézikönyv szerkesztése, az igazi motiváció viszont a naturalizmus lehetőségeinek letisztázása volt, azon belül is csak bizonyos Ambrust érdeklő kérdéseké. Ezen „bifurkáció” miatt egy kicsit felemás mű vált belőle: a személyesség nem tör a felszínre a konklúziókban, viszont megjelenik a fejezetek szerkesztési sajátosságaiban.

Azt javasolhatnám tehát, hogy - tisztázva a „kortárs” és „20 század” „tudathasadását” – szülessen meg két könyv. A 20. századi analitikus filozófia a tudatról megérdemel egy külön kézikönyvet. Ezt az első fejezetek stílusában és szerkesztésmódjában lehetne folytatni. Még bele lehetne venni pár gondolkodót, ha a terjedelem megengedi, például Karl Poppert¹⁰. Jobban ki lehet dolgozni az összefüggéseket is.

A másik könyv a kortárs analitikus elmefilozófia volna. Ebben Chalmers, Dennett és mások nézeteit aprólékosan be lehetne mutatni. Lehetséges volna az, hogy ez csak ezen könyv VI. fejezetét és a Dennett cikkek anyagát tartalmazza, de ez azért igazán kár lenne, hiszen érdemes volna akkor már inkább a teljes kérdéskört kibontani, tehát Dennett összes metaforáját és érvét, és Chalmers teljes elméletét. Ehhez hozzá lehetne tenni még mások argumentumait és teóriáit is a kortársak közül, mint Churchlandet, Searle-t.

Térjünk rá a részletes kritikára! Szakkönyvek esetében ehhez a kritikusnak is igen mélyen bele kell ásnia magát a témába. Hacsak nem eredetileg is szakértő, ritkán vállalható ez. Magam nem vagyok igazán ismerője a témának, így csak pár hiányosságra figyeltem fel, ezek is apróságok, és csak hivatkozásokról szólnak. Ugyanakkor ezek a kis hiányosságok is abból adódnak, hogy a könyv, mint kézikönyv nem teljesen kidolgozott.

Az első, hogy amikor Ambrus Churchland érveléséről szól, amely szerint a tudásnak kétféle válfaját különbözteti meg, az elméleti tudást, és az ismeretség révén valót (89.), akkor hivatkozni lehetett volna Schlickre, aki ezt már majdnem száz éve megtette, és pont abban az „Allgemeine Erkenntnislehre”¹¹ c.

8 Dennett, D. C. (2004): „Háttal a tudat problémájának”, Vulgo, 2004/2, 36–38.

9 Gergely Ambrus (1999): "Szinház és szöveg: a tudatosság metaforái", Replika, 36.; Ambrus G. (2000): "Dennett az érzetminőségekről, László- Festschrift; University of Miskolc Press,; Ambrus G.: "Qualia Disqualified?"

10 ld. pl. Karl Popper (1998): „Test és elme”, Typotex. Ez ugyan egy egészen egyedi elmélet, és nemkapcsolódik Ambrus kedvenc témáihoz, de egy kézikönyvben Poppert nem lehet kihagyni a 20 század analitikus filozófiájából, még a tudatfilozófiából sem.

11 Schlick, M. (1918): „Allgemeine Erkenntnislehre”, Berlin, Springer. Nekem az angol kiadás van meg: „General Theory of Knowledge”, Open Court, 2002. A 12. oldalon szerepel a „tudni” (knowing, understanding, Erkennen) és az „ismeretségben

műben, amelyre máshol hivatkozik is Ambrus.

A második, amikor Carnap Aufbauját taglalja. Ebben szerepel a strukturalizmusnak egy válfaja, amelyet Russellnél említ is. De az Aufbaunál – ha már Russell fontos szerepe említésre kerül - vissza lehetne utalni, és talán egy bekezdést írni a hozzárendelési (Zuordnungsprobleme), és lényegproblémák („Wesensprobleme”) megkülönböztetéséről, ami végül is Carnap strukturalizmusát fémjelzi.

Carnap tekintetében kicsit többet is mondhatok, hiszen ezt a területet jobban ismerem, bár nem tudatfilozófiai szempontból. Ambrus tulajdonképpen felmondja a „kötelező leckét” az *Aufbautól* (amely egyébként még nem egyértelműen logikai pozitivista mű) az „*Empiricism, Semantics, and Ontology*”-ig (amely pedig már nem egyértelműen logikai pozitivista). Kicsit az az ember benyomása, hogy ez a fejezet nincs jól beillesztve a többi szöveg közé, és teljesen kidolgozva sincs. Például az *Aufbau* kudarcára való hivatkozás (121.) egy közhelyes elintézési módja a kérdésnek, ráadásul megfelelő hivatkozások nélkül Miben és mennyiben volt kivihetetlen az *Aufbau* terve, mennyire teszi ez Carnap érvelését az agy és tudat problémájában kérdésessé? Ez annál is meglehetősen, mert mint mondtuk, az *Aufbauban* egyfajta strukturalizmus is megtalálható, és arról Ambrus nagyon is pozitív konklúziót vont le.

Ezután a verifikacionizmus is el van intézve azzal, hogy tarthatatlan. No de mi van, ha a gyengébb konfirmációs kritériumot veszünk? Mi az, ami a qualia-problémában konfirmálható? Mi van továbbá azokkal a diagnózisokkal, amelyben Carnap sok metafizikai állítást látszatállításnak, vagy pszeudo-tárgyinak minősít? Mely elmefilozófiai kérdésnél merülhet fel hasonló? Megfontolható-e, hogy egyes problémák tényleg pragmatikus keretrendszer-választási esetek? Az elemzések eredményeképpen elképzelhető, hogy az jön ki konklúzióknak, hogy a qualia bizonyos kérdései eliminálhatóak, mások pragmatikusak, egy részük pedig empirikus. Ez pedig erősíthet sokfajta korábban bemutatott nézetet. Carnap felhasználható lenne Russell, Dennett és mások erősítésére is. Itt igazán gazdag összefüggésrendszert lehetne feltárni. E helyett Carnap sajnos el van szigetelve a könyvben. Valószínűleg nehéz egy olyan művet írni, amely ennyi filozófusnál tökéletes összefüggésrendszert tár fel, de sok kutató együttes tudásával összerakható.

A könyv mindenképpen egy nagy lépés a magyar kortárs filozófiának, hiszen hiánypótló. Ennyiben örülhetünk, ha egy ilyen könyvet egyáltalán magyar nyelven kézbe kaphatunk, az említett hiányosságok ellenére. Remélhetőleg olyan folyamatokat indít el, amelynek eredményeképpen azok a teljesebb művek is megszületnek egyszer.

Brendel Mátyás